

Теорії змов. Як (не) стати конспірологом

КУПИТИ

Птахи — несправжні, Австралії — не існує, а число 39 — прокляте. Звучить як недолуга вигадка, в яку ніхто ніколи не повірив би, чи не так? Насправді це конспірологічні теорії, в реальності яких переконані тисячі людей у всьому світі.

У своїй книжці політолог-міжнародник Максим Яковлєв досліджує найрізноманітніші теорії змов та пояснює, як конспірологи бачать світ і за допомогою яких інструментів вони складають свої змовницькі мозаїки.

Масони, євреї та рептилоїди. COVID-19 і Швеція, Данія й норки. Некрокомуністи й мультиплікатори-змовники. Як насправді працює ефект Даннінга—Крюґера? Чому потонув «Титанік» і до чого тут мандрівники в часі?

Максим розповідає про змови у спорті та на Євробаченні, про загибель принцеси Діани, перемогу Обама на виборах за допомогою маніпуляцій погодою, а також про те, що Римську імперію нібито придумала іспанська Інквізиція, а Україну — масони. За допомогою вправ і низки опитувань ви зможете перевірити, чи схильні самі вірити в подібні змовницькі теорії, та зрозумієте, як сконструювати власну.

Віхр

МАКСИМ
ЯКОВЛЄВ

ТЕОРІЇ ЗМОВ

як (не) стати
конспірологом

Максим Яковлев

Теорії змов

Як (не) стати конспірологом

Київ ♦ 2023

віхблa

Відгук про книжку

Вишукана, захоплива розповідь від науковця-енциклопедиста з гарним почуттям гумору — від неї важко відірватися. А ще — тести на перевірку ваших конспірологічних здібностей!

Звісно, простіше перекласти відповідальність на звіроящурів, прибульців, масонів, вакцинаторів, ніж вирішувати світові чи українські проблеми. Тож ця книжка — добра зброя проти непрофесіоналів, брехунів, невігласів, політиків-популістів чи псевдонауковців.

Олексій Гарань,

професор політології НаУКМА, науковий директор Фонду
«Демократичні ініціативи»

УДК 316.658.4(02.062)

Я47

Яковлев Максим

Теорії змов. Як (не) стати конспірологом / Максим Яковлев. — К. : Віхола, 2023. — 352 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-7960-96-5 (п. в.)

ISBN 978-617-8257-14-9 (е. в.)

Птахи — несправжні, Австралії — не існує, а число 39 — прокляте. Звучить як недолуга вигадка, в яку ніхто ніколи не повірив би, чи не так? Насправді це конспірологічні теорії, в реальності яких переконані тисячі людей у всьому світі.

У своїй книжці політолог-міжнародник Максим Яковлев досліджує найрізноманітніші теорії змов та пояснює, як конспірологи бачать світ і за допомогою яких інструментів вони складають свої змовницькі мозаїки.

Масони, євреї та рептилоїди. COVID-19 і Швеція, Данія й норки. Некрокомуністи й мультиплікатори-змовники. Як насправді працює ефект Даннінга—Крюгера? Чому потонув «Титанік» і до чого тут мандрівники в часі?

Максим розповідає про змови у спорті та на Євробаченні, про загибель принцеси Діани, перемогу Обама на виборах за допомогою маніпуляцій погодою, а також про те, що Римську імперію нібито придумала іспанська Інквізиція, а Україну — масони. За допомогою вправ і низки опитувань ви зможете перевірити, чи схильні самі вірити в подібні змовницькі теорії, та зрозумієте, як сконструювати власну.

УДК 316.658.4(02.062)

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Максим Яковлев, 2023

© Костянтин Цапок, обкладинка, 2023

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Вступ

Задум написати книжку про конспірологію навідав мене кілька років тому, коли я готував матеріал до курсу з теорій змови для «Культурного проекту», якому я вдячний за підтримку, супровід і, звісно ж, за те, що курс успішно відбувся. Читати лекції та оформлювати їх у вигляді тексту — це різні речі, особливо, коли йдеться про неспокійні часи ковідної пандемії, яка унеможливила доступ до архівів і бібліотек, а потім ще й повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну змусило переглянути цілі фрагменти книжки і підкоригувати початкові задуми. Можливо, уважні читачі помітять, що написано до 24 лютого 2022-го, а що — після, адже автору, який залишився в Києві та протягом першого місяця повномасштабної війни відчував брак живого спілкування, так хотілося розповідати свої історії.

Як провести фактчекінг, тобто перевірку фактів на наявність теорії змови? Ввести в пошуковий рядок гуглу «хто вбив Кеннеді» — дуже наївний спосіб знайти відповідь на поставлене питання, однак він дозволить сповна зануритися в глибини конспірацизму. У теоріях змови можна перевіряти окремі твердження, які видаються за факти, утім, навіть така стратегія може завести в глухий кут. Будь-який пристойний конспіролог розтрощить результати такого фактчекінгу, бо, якщо на Місяць ми не літали і на засідання світового уряду не ходили, наші докази нічого не варті. Нелегко перевірити й існування самої змови, реальної чи уявної (а навіть справжній заколот майже одразу обростає додатковими вимірами чогось нереального), як і, власне, *теорії* змови. Чи справді хтось десь повідав народові саме таку теорію змови? Як довести, чи не вигадали її для розваги підступні науковці чи, ще гірше, якісь тролі? З іншого боку, яка різниця, хто автор вигадки? Можна подивитися результати опитування громадської думки щодо поширення конкретних теорій змови, однак у меню опитувальника поряд з апетитними основними стравами, як-от масони з ілюмінатами, і теорією пласкої Землі на десерт навряд чи потраплять усі теорії змов, бо їх справді безліч. Часто навіть запитання: «І що,

хтось у таке вірить?» — не має сенсу, бо яка різниця, скільки людей — сто чи десять тисяч — чули про те, що птахів не існує, що це біороботи ЦРУ, які шпигують за населенням заради своїх зловісних цілей? Як сказано в Посланні апостола Якова: «Яка користь, брати мої, коли хтось каже, що має віру, але діл не має?» (2:14) і «віра без діл не приносить плоду» (2:20). Яка різниця, скільки людей увірували в якусь конспірологію, якщо потім хай навіть лише один чи одна з них вдирається з рушницею до піцерії з наміром рятувати дітей від сатаністів-педофілів чи спалює вежу 5G, щоб не опромінитися вірусами? Масштаб поширення інформації про певну теорію змови чи певне конспірологічне вірування мало що свідчить про готовність їхніх adeptів до дій, тому навіть маргінальні теорії заслуговують на увагу з позицій своєрідної «конспірологічної меритократії». З іншого боку, навіть маловідомі теорії — цікавий матеріал для досліджень із притаманними певному періоду людської історії трендами. Допоки польоти в космос не стали актуальною темою, про викрадення людей інопланетянами чи про приховування прибульців у підвалах спецслужб або взагалі не казали, або мало хто знав. Скептики щодо користі від вакцинації існували завжди, але пандемія COVID-19 вдихнула нове життя в антивакцинаторський рух, доповнила конспірологічні ідеї страхами перед новітніми технологіями і долучила до конспірологічного канону різних відомих людей (як-от Білла Ґейтса) в нових іпостасях.

Про масонів, ілюмінатів, світовий уряд, віру в пласку Землю чули майже всі. На противагу до загальновідомих конспірологічних теорій, побудованих навколо таємних спільнот чи антинаукових концепцій, інші популярні більшою чи меншою мірою: теорія про те, що Римська імперія — фейк, вигаданий іспанською інквізицією, широковідома у вузькому колі класицистів, а ті, хто навіть не дивився канадсько-американський анімаційний комедійний серіал «Ед, Едд і Едді», не в курсі, що це не дитячі жарти, а історія про чистилище, і головні герої — заблудлі душі, які мучаться в ньому 6 сезонів, 130 серій ¹. За приклади цікавих теорій змови і конспірологічних гіпотез я вдячний усім конспірологам, які ділилися зі мною потаємним знанням.

У книжці «Дуже таємне сексуальне життя середньовічних жінок» (Rosalie Gilbert. *The Very Secret Sex Lives of Medieval Women*) 2020 р.,

що 2021-го вийшла в конспірологічному перекладі російською під назвою «Інтимне середньовіччя. Історії про пристрасть і цнотливість, пояси вірності та приворотні зілля», Розалі Гілберт розповідає трагічну історію, ілюстровану мініатюрою з датованого 1327 р. рукопису, про жінку, яка завагітніла від свого дядька, а потім викинула дитину у вигрібну яму, що й зображено на малюнку ². Далі пані Гілберт розповідає про важливі відкриття, які дають дослідження саме таких вигрібних ям, і цитує археологів Аллана Голла і Гаррі Кенварда, що проводили розкопки в місті Йорк, Англія: «завдяки злагодженій роботі команди ми могли вивчити макроскопічні залишки рослин (плоди та насіння, фрагменти листя, мох тощо), комах та інших макроскопічних безхребетних, мікроскопічні яйця кишкових паразитів та останки різних хребетних, у тому числі людей» ³. Один мій приятель сказав, що досліджувати теорії змови — це наче копирсатися в лайні, і головне — треба бути вкрай обережним, щоб не підхопити якусь хворобу. Втім я не надто образився на його слова, бо мій російськомовний друг, незнайомий з творчістю класика сучасної української літератури Леся Подерв'янського, гадки не мав про те, хто такі Соломон Самсонович і Африкан Свиридович з п'єси «Казка про репку, або Хулі не ясно?». Вони дослідники калу. На початку п'єси ці науковці входять «мокрі і брудні», тимчасом як я під час збирання та аналізу конспірологічних теорій намагався максимально зберігати своєрідну ментально-когнітивну чистоту. За п'єсою, Соломон Самсонович і Африкан Свиридович «вдягнуті у все резинове. В руках у них прибори, якими міряють кал». Мій основний прилад для «вимірювання» теорій змови — особлива увага до конспірологічної методології та конспірацизму як світогляду, про які ви зможете дізнатися з цієї книжки. Утім я не поділяю висловленої моїм приятелем фекальної метафори щодо теорій змови та конспірацизму як такого, а от інші дослідники конспірології не гребують висловом *shit happens* (лайно трапляється), коли говорять про теорії змови чи якісь витівки конспірологів ⁴.

В англійській мові є чудовий вислів *guilty pleasure*, якому важко добрати адекватний відповідник українською, бо «винувате задоволення» не передає суті феномену. Кожен з нас разом з утіхою інколи відчував провину чи сором за свої дії ⁵. Щоб не наражатися на засудження з боку громади, ми можемо не зізнаватися в тому, що

насправді нам подобається. Чесно, я не відповідаю на запитання про улюблений фільм, щоб не давати приводу для спекуляцій на тему, що ж коїться в моїй голові, якщо таке кіно мені до вподоби. Натомість пишаюся своїм захопленням оперою, попри те що, на думку режисерів голлівудських фільмів, багато маніяків-убивць скоюють злочинства під класичну музику, любов до опери — соціально цілком прийнятна практика. Читання ж бульварних любовних романів не вважається гідним захопленням для дорослих інтелектуалів, тому про це *guilty pleasure* вони навряд чи публічно зізнаються. Ще однією з причин поширення *guilty pleasure* є розмивання відчуття меж між фейковим світом ідеальних людей і їхнім реальним життям в умовах засилля соціальних мереж. Якщо користувач соціальних мереж порівнює себе з красивою картинкою іншого користувача, він ще дужче боїтиметься показати себе справжнього, ба більше, зі своїм дивним і не завжди соціально схвалюваним захопленням. Може бути *guilty pleasure* цікавість до теорій змови, як і вигадкування таких теорій: проглянувши безліч сучасних конспірологічних теорій на просторах інтернету, я зауважив, що найчастіше серед коментарів в обговоренні траплялися сумніви в тому, що їхні автори — «справжні конспірологи», а не замасковані під них бешкетники чи звичайні інтернет-тролі. Від вигадкування конспірологічних теорій, може, хтось справді отримує задоволення, але не просте, а з почуттям провини, бо втягнуті в такі (псевдо)інтелектуальні ігри легковірні обивателі зазвичай приймають за чисту монету найдивакуватіші та патологічні фантазії. Провокативний швейцарський мислитель Гі Меттан визначає конспірацизм (французькою *complotisme*) як *соціальну патологію* ⁶, а ця книжка розглядає історію становлення та складові такої «патології», хоч і не дає однозначної відповіді на запитання, в чому ж причини поширення теорій змови та їх шалена популярність.

Birds aren't real! (Птахи несправжні!) — таку сатиричну теорію змови про те, що птахи — це насправді безпілотники, якими керує уряд Сполучених Штатів, щоб шпигувати за американськими громадянами, у вигляді флешмобу запустив на початку 2017-го 23-річний Пітер Макінду, який вивчав психологію в Університеті Арканзасу ⁷. Уявіть лише потенціал цієї змови: чайки крадуть їжу в людей не тому, що голодні, а щоб збирати зразки ДНК, і змовники з

влади завжди про це знали, бо чому тоді лівий чи правий політичний спектр називають крило (англ. *wing*)? А чи бачили ви колись маленьких голуб'ят? Утім конспірологічна сатира про те, що чогось не існує, — не вигадка Макінду: у травні 1994 р. Ахім Гельд, який вивчав комп'ютерні науки в Університеті Кіля, у новинній групі *de.talk.bizarre* написав, що міста Білефельд не існує, що це «Змова Білефельда» (*Die Bielefeld-Verschwörung*), її вигадали і насаджують міфічні SIE — ВОНИ (завжди ось у такому написанні) ⁸. У 2009 р. студенти Білефельдського університету за гроші університету і приватних спонсорів зняли фільм про цю змову ⁹. 2012 р. федеральна канцлерка Ангела Меркель на зустрічі у ратуші міста Білефельд пожартувала, що, мовляв, за її відчуттями це місто існує, після чого у виданні *Die Welt* вийшла стаття під заголовком «Меркель також сумнівається в існуванні Білефельда» ¹⁰. Якщо масштаби міста з населенням у понад 340 тисяч жителів, якого ніби не існує, вас не вражають, то уявіть теорії змови, за якими не існує Фінляндії чи цілого континенту Австралії. Людський гумор і конспірологічна фантазія в поєднанні не знають меж. Можливо, ця книжка дасть вам наснагу вигадати свою кумедну змову про місто чи країну, якої не існує, але майте на увазі, що в існуванні однієї країни-сусіда чи її справжності сумніваються вже багато хто, тож ви не перші.

Сподіваюся, прочитання цієї книжки надихне вас не лише вигадувати нові конспірологічні теорії, але й по-новому поглянути на світ, бо він гідний того, щоб його досліджували, пізнавали, розкладали на зрозумілі компоненти, а потім збирали до купи в певне цілісне уявлення. У цій книжці я показую складові конспірологічного світогляду та особливі методологічні прийоми, за допомогою яких маститі конспірологи фантазують над словами, чаклюють над цифрами, аналізують фото і зображення та доходять до своїх чудернацьких висновків. Це вимагає пояснення: чому традиційна наука видається конспірологам або просто несерйозною справою, або навіть шкідливим промислом, який у змові з таємними силами діє задля обману населення. До цього додається і тісне переплетіння політики і конспірології, чому сприяє своєрідний культ таємних товариств, бо яка ж теорія змови без масонів, рептилоїдів, ілюмінатів тощо. Про масонів, ілюмінатів та Більдерберзький клуб ви зможете дізнатися і в цій

книжці, хоча таємні спільноти потребують не одного розділу, а окремого висвітлення на кілька томів, тому про збіговиська у Богемському гаї чи потаємні плани Римського клубу тут ви дізнаєтеся небагато. З тих самих причин серед типів змов, можливо, ви не знайдете тут прикладів, які цікавлять вас найбільше, бо я не ставив собі навіть за віддалену мету каталогізувати все.

Американський економіст Мюррей Ротбард вважав, що теорії змови можна поділити на *поверхневі*, які дивляться лише на те, кому на користь (*cui bono*) той чи інший інцидент, і *глибокі*, які не просто копають глибше у питаннях вигоди, але й притягують за вуха різні види «доказів» і відтак вибудовують потужніші теорії ¹¹. Його підхід подібний до поділу теорій змови за масштабом і тяглістю в часі на *тотальні* та *помірні*, запропонований німецьким дослідником Марком Люттером ¹². Не всі приклади змов і конспірологічних теорій, представлені в цій книжці, співмірні чи порівнювані за масштабами або «тотальністю», втім, разом вони є фрагментами великої конспірологічної мозаїки. Для її розуміння потрібно звернути увагу і на психологію, однак писати про це мені не хотілося б, щоб, з одного боку, не переказувати добре відомі дослідження на тему когнітивних викривлень, а з іншого — спробувати підійти до цього питання креативно та оригінально. Не певен, чи це вдалося, однак своє бачення соціально-психологічних підстав для поширення теорій змови і конспірологічної підозрілості до дій уряду та еліт я виклав. Так само значну частину книжки я присвятив двом прийомам змововигадування: іграм з мовою та іграм із цифрами. Більшість теорій змови, що продукуються у такий спосіб, важко визначити як глибокі чи тотальні, але лєвова частка маргінальних конспірологічних вигадок постають саме зі спроб прочитати російські слова на сонці, вирахувати число звіра в датах народження українських політиків, розгледіти між рядків сакральних текстів глибоко приховані смисли, які можна, майстерно жонглюючи числами і датами, прив'язати до будь-яких подій минушини і сучасності. У виборі прикладів конспірологічного світогляду я намагався звертати увагу і на змовницькі цікавинки, які рідко потрапляють у поле уваги відомих дослідників теорій змови, однак переважна більшість відібраних прикладів — з Європи та Північної Америки.

Окрім пошуку відповіді на запитання «*cui bono?*» (лат. кому на користь?), крізь усю книжку проходить і розмірковування на тему «*cui malo?*» (лат. кому на шкоду?), тобто кому шкодять теорії змови. Незалежно від поверхневості чи глибини окремих теорій змови, попри кумедність деяких конспірологічних гіпотез, сам конспірологічний світогляд, багато в чому обумовлений особливостями нашої психіки, становить небезпеку для суспільства. Не беруся давати чітких рецептів щодо боротьби з ним, а лиш намагаюся переважно в жартівливій формі деконструвати його компоненти, демонструючи, як на особистісному рівні не допускати їх проникнення в наші світлі й приємні уми.

Прикінцевий розділ книжки присвячений нашій рідній українській конспірології. Тут теж багато припущень, що потребують подальших наукових розвідок. Моя велика мрія — провести ґрунтовні емпіричні дослідження нашого українського конспірацизму. Сподіваюся, мої жарти нікого не образять, а самі спроби іронізувати будуть успішними, однак якщо мій гумор вам не заходить, умикайте найконспірологічніший з усіх режимів читання — між рядків, бо по-іншому більшість вправ і завдань, які я пропоную наприкінці розділів для «закріплення матеріалу», не виконати. У завдання і вправи я виніс матеріал, який не помістився в розділі, а за допомогою провокативних і, сподіваюся, кумедних прикладів хотів би долучити вас, шановні читачі, до захопливої подорожі вглиб різних конспірологічних тем, які наштовхнуть вас на роздуми про природу добра і зла, про наше майбутнє без зловісних планів рептилоїдів, змов виробників ліків чи підступних містифікацій світового уряду.

Проходьте цей веселий **тест**, щоб оцінити свою обізнаність у теоріях змови. У деяких випадках треба вставити одне слово, деś «правильними» можуть бути кілька відповідей, а інколи йдеться про кілька версій.

1. Хто убив _____?
2. Американці ніколи не висаджувалися на _____.
3. Гітлер не застрелився, а:
 - а) втік до Латинської Америки;

б) на підводному човні дістався до таємної бази нацистів в Антарктиді;

в) відлетів на таємну базу нацистів на Місяці.

4. Якщо в крані нема води, значить, випили _____.

5. Те, що її випили саме вони, а також багато чого іншого про їхній план панувати над людством зафіксовано в документі «Протоколи _____ мудреців».

6. Земна куля — ніяка не куля, бо Земля _____, а якщо це таки куля, то всередині — _____.

7. Лицарі-тамплієри поклонялися _____, а в Єрусалимі знайшли різні важливі артефакти, зокрема й Священний _____.

8. Ніякого СНІДу _____, а якщо й існує, то ВІЛ вигадали _____ для того, щоб _____.

9. Вежі _____ негативно впливають на людину, зокрема _____.

10. Вакцини — надзвичайно шкідливі, через них діти стають _____.

11. Насправді NASA не досліджує космос, а _____.

12. Глобальне потепління вигадали _____ для того, щоб _____.

13. Терористичний акт з літаками, що влетіли в башти-близнюки у США 11 вересня 2001 р., насправді організовано _____ (ким? / з якою метою?).

14. Насправді США та їхні союзники вторглися в Ірак не для того, щоб повалити режим Саддама Хусейна, а щоб заволодіти _____.

15. «Титанік» затонув тому, що:

- а) треба було позбутися противників створення Федерального резерву в США;
- б) його перевантажили мандрівники у часі;
- в) з дна корабель лазерами обстріляли інопланетяни;
- г) «Титанік» взагалі не тонує.

«Правильні» відповіді: 1) *Кеннеді*, і щодо цієї події існує чимало конспірологічних теорій; 2) *Місяць* — звісно, жоден поважний конспіролог не повірить, що хтось на нього висаджувався; 3) всі три варіанти, та, мабуть, ще багато інших версій, куди міг подітися Гітлер; 4) *євреї*, бо конспірологія не обходиться без обвинувачень на їхню адресу практично в усіх бідах людства; 5) *Сіонських* — усесвітньо відома збірка текстів, що викривають таку саму всесвітню єврейську змову; 6) *пласка*, або навіть якщо кругла, то *порожня* всередині, а там живуть рептилоїди, якісь прибульці чи навіть нацисти; 7) *Бафомету* чи сатані в іншому вигляді, а без граалю про тамплієрів у пристойному конспірологічному товаристві не варто й починати розмову; 8) *не існує*, а якщо він і є, його вигадали або американські спецслужби, щоб винищити гомосексуалів чи афроамериканців, або для скорочення населення Землі; 9) *5G*, які псують людську генетику, зомбують народ, заражають ковідом і багато всього іншого; 10) *аутистами*, який жах, однак є також теорії, що це робиться з іншими злісними цілями, приміром, задля створення стерильних людей і відтак для контролю над людською популяцією; 11) *фальсифікаціями* польотів у космос, просто пиляють бюджети, щоб приховувати від людей правду про контакти з інопланетянами або про те, що Земля пласка, а Місяця або нема, або це штучний світильник чи якась незрозуміла конструкція; 12) *або злочинці-науковці, або світовий уряд, або звіроящури, або багаті країни*, щоб заробляти гроші ні за щось, контролювати поведінку людей на планеті, створювати комфортний звіроящурський клімат, обмежувати промисловий розвиток Китаю тощо; 13) *американськими спецслужбами чи світовим урядом*, щоб розпочати нову війну або впровадити повномасштабну програму стеження і контролю за населенням;

14) *Зоряними воротами* — порталом в інші світи або якоюсь іншою міжгалактичною зброєю; 15) всі ці варіанти існують у чудовому світі конспірології.

- 1 https://fantheories.fandom.com/wiki/Ed,_Edd_n_Eddy [дата звернення: 05.10.2022].
- 2 Гилберт Р. Интимное средневековье. Истории о страсти и целомудрии, поясах верности и приворотных снадобьях. Київ: Форс, 2021. С. 61.
- 3 Там само. С. 62.
- 4 Fleming Ch., Jane E.A. Modern Conspiracy: The Importance of Being Paranoid. Bloomsbury Publishing, 2014. P. 16.
- 5 <https://nv.ua/ukr/lifestyle/guilty-pleasure-pidbirka-zaboronenih-zadovolen-yaki-mi-prihovuyemo-foto-video-50180959.html> [дата звернення: 05.10.2022].
- 6 Mettan G. La tyrannie du bien. Dictionnaire de la pensé (in)correcte. Genève. Éditions des Syrtes. 2022. P. 180.
- 7 <https://www.nytimes.com/2021/12/09/technology/birds-arent-real-gen-z-misinformation.html> [дата звернення: 05.10.2022].
- 8 https://groups.google.com/g/de.talk.bizarre/c/0mkmuJPW_2w [дата звернення: 05.10.2022].
- 9 <https://web.archive.org/web/20150518214615/http://www.bielefeld-marketing.de/de/service/bibewegt/meldung.html?idpm=2009-02-24-12.50.51.299681> [дата звернення: 05.10.2022].
- 10 <https://www.welt.de/newsticker/news3/article111575893/Auch-Merkel-zweifelt-an-Existenz-Bielefelds.html> [дата звернення: 05.10.2022].
- 11 Marcus, B.K. «Radio Free Rothbard.» *Journal of Libertarian Studies* 20, No. 2 (2006): 17–51.
- 12 Lutter, M. (2001) Sie kontrollieren alles! Verschwörungstheorien als Phänomen der Postmoderne und ihre Verbreitung über das Internet. Edition Fatal. S. 7.

Розділ 1. Конспірологія, конспірацизм, змовознавство та інші труднощі

Будь-яке дослідження починається з визначення того, що науковці вважають за доцільне розкласти на компоненти, розглянути під мікроскопом, виміряти й зважити, потім зібрати до купи, вписати в наявні теорії, або, якщо дуже пощастить, сформулювати нові й цікаві (для них, але, на жаль, не завжди для широкого загалу) чи навіть проривні теорії. Звісно, для гуманітарних і соціальних дисциплін маємо справу з особливими мікро- і макроскопами, без розуміння механіки яких не пояснити, як на науковому рівні досліджувати теорії змови, їхніх adeptів і все, що вони роблять, коли вважають, що викривають змови й борються з потаємними злими силами, що прагнуть накапостити всьому роду людському. Методологію суспільствознавчих дисциплін пояснювати та обґрунтовувати нелегко (це ж не подвійні сліпі медичні експерименти!), але в цій книжці я маю насправду унікальну можливість зробити це методом доведення від супротивного, порівнявши їх з методологією конспірологів. Однак перед розглядом цього напрочуд цікавого феномена, за логікою будь-якої наукової роботи, варто визначитися з термінами. Мовою науки ми маємо концептуалізувати, а далі операціоналізувати поняття, тобто визначити, що ми хочемо дослідити, щоб потім було зрозуміло, як ми це міряємо, зважуємо, оцінюємо, з якими показниками зіставляємо і взагалі досліджуємо зусібіч.

Почнімо із самої *конспірології*, оскільки цей термін оманливий з кількох причин. *По-перше*, він містить компонент «-логія», що натякає на наукову дисципліну, покликану за аналогією, скажімо, із соціологією чи філологією досліджувати свій предмет — змови. Разом із тим люди, яких ми називаємо конспірологами, займаються чим завгодно, але точно не застосуванням наукової методології у своїх штудіях. Слід визнати, що конспірологи мають власну розвинену методологію інтерпретацій, пошуків зв'язків між причинами та

наслідками, які в межах їхньої конспірацистської логіки (про яку буде далі) цілком узгоджено підтверджують їхні припущення. Важко уявити щось настільки ж віддалене від принципів науковості, як методологія конспірологів. Водночас так само важко знайти приклади антинаукової методології, яка так наполегливо і неймовірно успішно маскується під наукову — насамперед завдяки популярності теорій змови та невтомній роботі конспірологів із поширення своїх ідей. Дозволю собі сміливу заяву: якби така сама кількість людей і з такою самою наполегливістю та рішучістю займалася справжньою науковою роботою, людство вже давно б колонізувало Марс, перемогло б усі хвороби, і навіть важко собі уявити, якого порядку питання і проблеми благополучна людська спільнота вирішувала б у межах суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін.

По-друге, що логічно впливає з першої перестороги, називаючи конспірологами тих, хто відчайдушно протестує проти експериментів фізиків у ЦЕРНі, воює зі світовим урядом чи масонською змовою, намагається довести пласкість Землі, ми символічно підвищуємо їхній статус. Соціолог досліджує суспільство і є поважним науковцем, філологиня вивчає мову і відтак заслужено претендує на відповідний науковий статус. Тож видається, що конспірологиня зайнята теж ніби поважною дослідницькою роботою, пропагуючи нищення веж 5G на основі своїх бурхливих уявлень про те, що ці сатанинські конструкції транслиють хвороби, щоб приректи безневинні народні маси на страшенні муки. Мушу визнати, коли мені потрапляє конспірологічна публікація чи фільм, знятий адептами якоїсь теорії змови, я з деякою повагою ставлюся до докладених зусиль, водночас мені сумно через те, що такі старання не скерували у більш конструктивне русло. Це можна сприймати як творчість, що потребує часу й натхнення, але навіть на символічному рівні позначати її як щось подібне до наукової роботи буде помилкою.

З цього маємо і *третю причину* оманливості терміна «конспірологія»: як відмежувати тих, хто пише розгорнуті тексти про рептилоїдів у світовому уряді чи знімає (псевдо)документальні фільми про хіміотраси, від науковців, які досліджують доробок, погляди і діяльність перших? Мабуть, *конспірологологи*? Або можу запропонувати мовний мікс — «коспірологознавці». З урахуванням

принципу Оккама (тобто *принципу ощадливості*, згідно з яким не треба робити більше припущень, ніж мінімально потрібно, і не варто плодити зайві сутності), вийдемо на змовознавців, і хоча цей термін не ідеальний, я інколи користуватимуся саме цим питомо українським словом на позначення тих, хто досліджує конспірологів, їхню методологію та творчий доробок.

Нарешті остання, *четверта омана*, криється в тому, що сам термін *конспірологія* практично невідомий англомовному світу та є продуктом скоріш нашої культури, ніж, якщо узагальнювати, їхньої. Той, кого ми б назвали *конспіролог*, англійською радше назвуть *conspiracy theorist*. У німецькомовному просторі цьому терміну є повний відповідник, і, як це любляють німці, усе в одному слові — *Verschwörungstheoretiker*, де *Verschwörung* — змова, а компонент після нього — *Theoretiker*, я переконаний, шановні читачі з легкістю дешифрують самі. Німецька мова однозначно виправдовує наші очікування, бо має ще й чудовий термін на позначення дослідження теорій змови — *Verschwörungstheorienforschung* ¹³. Французька мова в цьому контексті теж виправдовує наші сподівання: на позначення теорій змови вона має *théorie du complot* ¹⁴, а наших *конспірологів* називатиме елегантно — *complotistes*. Мені справді важко на цьому зупинитися, не згадавши про те, що «конспіролог» італійською буде *complotista* і так далі пройти ще десятком мов, але це не додасть нічого суттєво до змістовного розуміння термінологічного апарату досліджень теорій змови і конспірологів (але було би красиво), тож від розгляду проблем із терміном «конспірологія» варто перейти до інших, споріднених і важливих понять.

Першим з них є *конспірацизм*, який американська історикиня Кетрін Олмстед лаконічно визначила так: «тенденція бачити змови скрізь» ¹⁵. Розгорнуто цей феномен можна визначити як світогляд, крізь який історія людства і навіть Всесвіту розглядається як складна мережа взаємопов'язаних у надзвичайно заплутаний спосіб таємних змов. Щодо останнього варто зробити важливе зауваження. Коли читаєш англомовну літературу і натрапляєш на формулювання *secret conspiracy*, тобто «таємна змова», мимоволі виникає резонне питання: а які ж тоді змови *не* таємні, а такі собі публічні, привселюдні, може, навіть медійні? Звісно, у політиці ми можемо сказати про те, що партія

Х не любить партію Y, вони сповідують різні ідеології, борються за протилежні бачення кращого майбутнього чи чогось ще, тому відкрито ворогують і критикують одна одну, можливо, навіть «змовляються» з іншими партіями проти своїх опонентів. Однак це не тягне на антипод до «таємної змови». Насправді відповідь простіша: багато англомовних авторів можуть використовувати словосполучення «таємна змова» для того, щоб відрізнити їх від *реальних* змов¹⁶. Ніхто не буде заперечувати, що вбивці Юлія Цезаря були заколотниками, і вони справді змовилися вбити Цезаря. Історія знає приклади неуспішних змов (у тому розумінні, що плани скинути монарха чи, приміром, убити Гітлера, не мали успіху). Очевидна відмінність «таємних змов» від змов справжніх полягає в тому, що їхніми учасниками були цілком реальні живі люди, не прибульці чи їхні «гібриди» з людською расою. Ще однією відмінністю є чітка ціль: убити людину як вид злочинної діяльності — це конкретніше завдання, ніж контроль над свідомістю мас завдяки вакцинаційному чипуванню. Німецький дослідник конспірології Міхаель Буттер пише: «Теорії змови майже завжди уявляють набагато амбітніші та ширші змови, які неможливо втілити в життя, а справжні змови обмежені у своїх цілях та за охопленням»¹⁷. Утім в основі *конспірацизму* як світогляду лежить *conspirasy* — змова, яку її адепти і теоретики вбачають усюди, і немає значення, чи йдеться про спроби викриття справжньої змови, чи про вигадані страхи перед незвіданими, але однозначно дуже злісними істотами, які прагнуть зашкодити людству.

Отже, якщо конспірологія — це те, чим займаються конспірологи (англ. *conspiracy theorists*), а під конспірацизмом маємо на увазі погляд крізь призму уявних змов, ми неминуче виходимо на визначення *теорії змови*. Почнімо з очевидного і вкрай потрібного запитання: що ж таке теорія? Припустімо, що однією з найвідоміших за назвою буде *теорія відносності Ейнштейна*. Я навмисно уточнюю, що вона відома лише за назвою, бо, якщо спитати в пересічного громадянина на вулиці, в чому ж її суть, у відповідь цілком очікувано можна почути старий одеський анекдот, в якому один місцевий мудрець пояснює іншому, що все відносно: чотири волосини на голові в його дружини Сарочки — це замало, а ті ж чотири волосини в його тарілці супу — це забагато, тому все відносно. Утім для нас зараз неважливо, чи криється

за знанням назви теорії відносності справжнє знання про цю теорію. На цьому прикладі ми бачимо, що теорія — це пояснення якогось явища чи сукупності явищ (як оті волосини на голові чи в супі або чим там займався Альберт). Етимологія слова «теорія» вказує на розгляд чогось: група високочолого народу тривалий час щось розглядала-розглядала, нарозглядалася і дійшла висновку, що, найімовірніше, A спричинює B , бо робить те-то, що має наслідком се-то, і саме тому в залишку одержуємо B . До того ж може статися так, що оця група розумах спростує такі самі розглядання іншої групи мудрагеликів, які до цього вважали, що B спричинює не A , а якесь C . Ще одна група *мудрунів* може вирішити, що довіряти не можна ані першій когорті теорієтворців, ані другій тусовці *плодунів* теорій, і взятися за *перевірку* їхніх A - B - і A - C -конструкцій. Виключно з тих міркувань, щоб ви не викинули книжку після прочитання цього абзацу з невдоволеним бурмотінням: «як усе заплутано», припустімо, що оця третя група все ж розсудить, хто каже правду, а хто помиляється. Але як вони це зроблять? Для цього їм доведеться заарештувати невідомі нам A , B , C , запхати їх у пробірки, пошматувати на препарати і розкласти на скельця під мікроскопами, або ще в якийсь спосіб улаштувати їм пристрасні допити зі струмом, ультразвуком, блекджеком і... якимсь випромінюванням. Тільки після цих екзекуцій, належним чином задокументованих, можна буде оголосити, що саме спричинює B і чия теорія *витримала перевірку*. Усі дії над A , B , C мають бути належним чином зафіксовані та пояснені, бо раптом ще якась група небайдужих громадян захоче так само порозважатися з A , B , C , щоб у своїх лабораторіях установити, чий саме шлях веде до правди? Скажу вам більше: ота третя група небайдужих може навіть не звернути уваги на твердження перевіряльників, якщо ті накарлякають про це допис у соцмережах, а от якщо це буде виступ на якійсь поважній міжнародній конференції, а ще краще публікація у рецензованому міжнародному журналі, де рецензентами були такі самі мудрі і прискіпливі люди, тоді є сенс послухати, хто ж там мав рацію в питаннях зв'язків між A , B і C . Воістину кажу вам: саме так функціонує машинерія науки, бережи її Боже. Так-от, з теоріями змови все не так. Гіпотетично можна уявити, що одна група змовознавців спростувала теорію іншого змовознавчого угруповання і довела, що світом правлять не масони, а рептилоїди, і

навіть можна нафантазувати, що результати їхніх ґрунтовних штудій перед публікацією в поважному конспірологічному виданні (не можу стриматися, щоб не додати вузькопрофільний жартик: «який ще й індексується у Scopus, Web of Science і входить до фахових видань категорії А») перевіряла третя група змовознавців. На практиці конспірологи не конкурують між собою, а з дивовижною легкістю інкорпорують свої теорії. Приклад цього я спершу почув від приятеля, а потім від водія таксі: мовляв, масони, євреї та рептилоїди — то ті самі істоти, бо вони поєднані в ложі, а кров у справжніх представників цієї зловісної групи зеленого кольору. Його впевненість у цьому була така незламна, що він додав: «а ви перевірте: вколіть чи зробіть надріз комусь із них, самі побачите!». Ось такі емпірики-конспірологи можуть у вільний час задля власного задоволення таксувати і відкривати пасажирам очі на страшні таємниці.

Інколи для опису теорій, які пропонують конспірологи, використовують не просто термін «теорії змови», а говорять про *конспірологічні теорії*, щоб чіткіше відмежувати їх від теорій наукових або чемно вказати на те, що якесь припущення — суцільна маячня. У цьому терміні криється і практична цінність: акцент у назві зміщується від *теорії* як продукту творчої діяльності до *конспірологів*, які такою діяльністю займаються. Ще один корисний аспект цього словосполучення в тому, що воно парадоксальним чином знімає з вигадок конспірологів тягар поважного титулу «змова» чи принаймні дозволяє їх диференціювати: в одних випадках ідеться про надскладні схеми з планетою Нібіру, боротьбою позаземних рис і міграцій різних атлантид, а в інших про те, що, умовно, Леді Ю нишком із кимось вкрала газ, а Люся Я. вивела на чисту воду наколювачів апельсинів. І там змови, і там змови, однак як кажуть в одному мудрому, хоч і вкрай непристойному анекдоті: «але є нюанс».

Найпростіше визначення *теорій змови* таке: це хибне уявлення про змову, тобто теорія, про те, чого не існує. Словами персонажа з п'єси «Павлік Морозов» Леся Подерв'янського можна сказати, що науковці, які пристають на таке визначення, діють за логікою: «вони шукають те, чого нема, щоб довести, що його не існує». Серед науковців, які дивляться на теорії змови саме під цим кутом, особливо перепрошую Касса Санстейна й Адріана Верм'юла, які у статті 2009 р. «Теорії

змови: причини і ліки проти них» починають із того, що звужують предмет розгляду «до теорій змови, які є хибними, шкідливими та невинуватими (в епістемологічному сенсі), а також з обговорення різного розуміння природи таких теорій змови та різних версій видів помилок, зроблених тими, хто їх дотримується» ¹⁸. Таке визначення імпліцитно передбачає поділ теорій змови на різні види залежно не лише від їхньої шкідливості чи хибності, а й «винуватості». Ця стаття цікава тим, що її автори розглядають саме теорії, породжені недостатньою поінформованістю населення, приміром, про дії уряду. Тепер без жартів: відсутність інформації чи її приховування вочевидь може стимулювати занепокоєння та, відповідно, вигадкування альтернативних причин до явищ, які бентежать населення, і в цьому зі Санстейном і Верм'юлом важко не погодитися. Помилковість таких теорій має іншу природу, ніж, приміром, віра у пласку чи порожню зсередини Землю, населену загадковими істотами, бо наукові дані для спростування таких уявлень вільно доступні.

Уже згадана Кетрін Олмстед у книжці під назвою «Справжні вороги. Теорії змови та американська демократія, від Першої світової війни до 11 вересня» пропонує стисле, цікаве і цитоване іншими змовознавцями (приміром, Робом Бразертоном) визначення теорій змови: «Теорія змови — це припущення про змову, яке може бути правдою, а може й ні; це ще не доведено» ¹⁹. Я навмисно зберіг пунктуацію оригіналу, в якому остання частина визначення відокремлена крапкою з комою, бо в перекладі коректно було б поставити кому чи тире, однак у такому прочитанні ми робимо паузу і замислюємося над тим, що можливо все — в тому числі й доведення справжньої змови або спростування вигаданої. Про назву книжки авторка пише так: «Як сказав поет Делмор Шварц, навіть у параноїків є справжні вороги» ²⁰, однак у книжці словосполучення «справжній ворог» трапляється раз, а «справжні вороги», окрім наведеної цитати, ще двічі. Чудово, коли читачам залишається шанс ідентифікувати справжніх, а не уявних ворогів самотужки.

Цитуючи визначення теорії змови Олмстед, Роб Бразертон порушує цілком справедливе питання про те, що «на перший погляд, таке твердження може видатися пропозицією посперечатися ще й про те, що таке *доведеність*» ²¹. Далі він каже, що не в цьому річ, і пропонує

ідею про те, що теорії змови є недовідними, тобто такими, які довести неможливо. Він аргументує так: конспірологи вважають, що якась частина правди про подію, щодо якої вони висувають свої теорії, лишається прихованою в будь-якому разі. Тут можна обіграти огульну пропагандистську тезу, з якою ми, українці, добре знайомі завдяки навалі російської дезінформації: йдеться не лише про «не все так однозначно», а про те, що «всієї правди ми не знаємо». З позицій Бразертон, можна доповнити — «і не дізнаємося». Ця «істина» в розумінні конспірологів подібна до лінії горизонту, що мірою наближення до неї віддаляється від спостерігача, бо «конспірологічна теорія вибудовується на *запитаннях, що не мають відповідей*» ²². Перш ніж перейти до наступних концептів, важливих для розуміння феномену конспірології, спробуймо пройти невеличке **опитування**. Визначте ступінь згоди з цими твердженнями.

Поширення вірусів і небезпечних хвороб — результат цілеспрямованої діяльності таємних організацій чи груп людей.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Новітні прогресивні технології не впроваджують через те, що вони шкодять інтересам великих корпорацій, які заробляють на старих технологіях.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Групи науковців маніпулюють, фабрикують або приховують дані, щоб ввести в оману громадськість.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Технології, здатні контролювати розум, використовуються на людях без їхнього відома.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Багато важливої інформації свідомо приховується від громадськості.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Деякі визначні події були результатом цілеспрямованої діяльності невеликої групи, яка таємно маніпулює світовими подіями.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Деякі спостереження за НЛО і чутки про них навмисно плануються або інсценуються, щоб відвернути увагу громадськості від реальних випадків контакту з інопланетянами.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Експерименти з використанням нових ліків або технологій регулярно проводяться над населенням без його відома чи згоди.

Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.

Не знаю. Скоріше не погоджуюся.

Повністю не погоджуюся.

Якщо ви переважно погоджувалися з такими твердженнями, вам можна діагностувати те, що науковці називають *generic conspiracist beliefs (GCB)*, а українською можна перекласти як загальні конспірологічні вірування чи переконання, хоча перше слово в назві англійською мовою, окрім загальності таких вірувань, натякає і на те, що вони здатні породжувати або генерувати інші вірування. Ці запитання я взяв з опитувальника, розробленого групою науковців для

діагностування психологічної схильності вірити в теорії змови ²³, одним з авторів якого був уже згаданий Р. Бразертон ²⁴. Загальна ідея цього підходу полягає в тому, що, замість опитування людей на тему їхньої віри в якісь конкретні, локальні теорії змови, можна визначити, чи схильні вони вірити в якісь більш загальні теорії, тобто якщо людина в принципі вірить у те, що якісь організації без відома і згоди громадян тестують на них ліки, то, найімовірніше, вона віритиме і в конкретні теорії змови, згідно з якими, приміром, фторована вода в кранах американців — це довготривалий експеримент над людьми, чи, приміром, вакцинація від COVID-19 — усесвітній конспірологічний експеримент над людьми. *Конспірологічні вірування чи переконання* дехто з науковців визначає як щось надмірне в тому розумінні, що до нього вдаються люди попри те, що звичайне пояснення подій чи явищ цілком зрозуміле і не потребує додаткових мудрувань ²⁵. Їх можна розуміти як складову, що формує конспірологічний світогляд і яку можемо спостерігати не лише у випадку відданої віри в теорії змови, а в надмірному скептицизмі щодо органів влади, міжнародних організацій, навіть лікарів та інтелігенції.

Якщо розглядати теорії змови за компонентами, то ключові серед них такі: 1) наявність таємного і зловісного плану; 2) утаємничена група, що заради своїх інтересів працює над утіленням зловісного плану в життя; 3) припущення, що ніяких випадковостей не буває, що все у світі здійснюється з якихось мотивів чи в чиїхось інтересах; 4) припущення, що все у світі пов'язано між собою, в тому числі й через складні причиново-наслідкові зв'язки, що їх не видно на перший погляд чи неозброєним оком і які, на думку конспірологів, слід найти та викрити ²⁶. До цього можна додати ще й наявність жертв змови та прагнення таємничої групи чи окремого зловмисника до якомога більшої влади і впливу. Зловісна група чи навіть окремий зловмисник може називатися, але що розмитіша загроза, яку він становить, то страшніший змовник. До цього слід додати, що за масштабністю чи за ступенем шкідливості зловмисного задуму теорії змови можуть суттєво одна від одної відрізнятися, але більше про це буде в розділі про типології теорій змови.

У 2014 р. вийшов американський незалежний фільм у стилі документалістики режисерів Кіпа Андерсена та Майкла Поллана під

назвою «Cowspiracy: The Sustainability Secret». Як видно з першого слова назви, автори обіграли ключове для нас поняття *conspiracy*, додавши до нього корову — *cow*, а літера *s*, що залишилася від *conspiracy*, їх іще й примножує, бо *cows* — це вже не одна корова, а корови в множині. Стаття на українській вікіпедії пропонує перекласти назву як «Велика рогата змова. Секрет сталості» [дата звернення: 05.10.2022]. У фільмі йдеться про те, що тваринництво має нищівні наслідки для довкілля, тому всім краще стати веганами. Я згадую про цей фільм не заради обговорення його основних ідей, а для ілюстрації того, що з позицій конспірацистської термінології учасниками змови — нехай великої та рогатої — можуть бути навіть безневинні корівки (хоча і не з власної волі).

Вправа 1. «Чиповані коти». Придумайте теорії змови з головними дійовими особами — тваринами. Уявіть, що існує потаємна котяча чи собача змова, потаємний план голубів захопити міста і поневолити людей. Можливо, котячі нявкання — це таємна мова, так ваші домашні улюбленці комунікують із потаємними силами. Підійдіть до цього завдання з іншого боку: спробуйте вгадати змову, в якій за допомогою просунутих технологій і домашніх тварин можна реалізувати зловісні плани — перетворити їх на таємних агентів, які збирають про вас інформацію; або як можна експлуатувати тарганів чи інших комах, приміром, для збирання людського біоматеріалу. Про всяк випадок майте на увазі, що антивакцинаторський рух охоплює і тварин, щеплення яких вважають шкідливим і небезпечним. Справді, що може бути страшнішим за чипованого кота.

Вправа 2. Уявіть, якби хтось серйозно зайнявся науковою перевіркою найзаплутаніших конспірологічних теорій. Які людські, фінансові і часові ресурси були б для цього потрібні? Якщо вважаєте, що це можливо, подумайте, чи вдалося б вам переконати адептів цих теорій у тому, що вони помиляються? Подумайте також над неочікуваним висновком: а раптом усе не так, як здається?

Вправа 3. Якщо в опитуванні ви обрали варіант «не знаю», спробуйте пройти опитування ще раз.

13

https://www.igpp.de/allg/ZfA/ZfA_2021_2/10%20Friedrich_ZfA_2021_2.pdf [дата звернення: 05.10.2022].

14 Taguieff P.-A. La Foire aux illuminés: Esotérisme, théorie du complot, extrémisme. 1001 NUITS, 2005.

15 Olmsted K. *Real Enemies: Conspiracy Theories and American Democracy, World War I to 9/11*. Oxford University Press, 2009. P. 3.

16 Butter M. “Nichts ist, wie es scheint” Über Verschwörungstheorien. Suhrkamp 2018. S. 36–37.

17 Idem. S. 21–22.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ